

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 8

ЯШИН В.О.,
старший викладач

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСТВА У ХХ –
НА ПОЧ. ХХІ ст.
(історіографічний огляд)

Дослідження історії єврейського населення українських земель нараховує півтора сторіччя, з яких майже 20 років відновлених юдейських студій у незалежній Україні, втім досі не запропоновано її задовільної обґрунтованої періодизації. У вітчизняній історіографії (і в російській, стосовно російського єврейства), поширений спрощений хронологічний підхід, за яким основні етапи вивчення історії українського єврейства поділяють на три періоди: дорадянський (1870-ті або 1880-ті – 1917 рік), радянський (1917 – 1991) та новітній (з 1991-по наш час) [37].

На нашу думку, цей підхід має два істотних недоліки. Перший з них – радянськоцентричність. Прив'язування історіографії історії єврейського народу до факту виникнення, існування і зникнення держави СРСР – лише однієї з кількадесят держав, де існувало у Галуті єврейство, має проблеми з точки зору наукової обґрунтованості. Помилковим було б і вести мову про серйозну радянську історіографію єврейства.

Другий важливий недолік впливає з першого і полягає в тому, що «радянськоцентричний» підхід погано враховує розвиток зарубіжної історіографії ХХ сторіччя, без якої наукове дослідження єврейства неможливо уявити в принципі. Адже юдейські студії припинялися в Європі лише на час Другої світової війни, а у США не припинялися ніколи і, в свою чергу, ніяк не залежали від стану юдаїки в СРСР.

Тож, є необхідність вдосконалення хронологічної схеми. При цьому слід урахувати наступне. Та історіографічна традиція (російська історіографічна гілка), що виникла в середині ХІХ сторіччя теренах Російської імперії, припинила своє існування в цих географічних межах лише у другій половині 1920-х років. Історія єврейства не була предметом наукової уваги радянської історичної науки, а євреї як етнос (пізніше – як модерна нація), майже повністю зникають із радянської історії. Існування ж єв-

рейських студій в перші радянські часи і, навіть, деяке пожвавлення їх, було явищем залишковим, тимчасовим і політичною кон'юнктурним. Згодом, навіть згадки про нечисленних єврейських істориків цього періоду безслідно зникають, як і самі історики.

Більшість же російських єврейських («російсько-єврейських») істориків, вцілілих після громадянської війни, емігрували (добровільно чи примусово) та із середини 1920-х років осіли в Берліні. Тут, та у Вільно (Вільнюс), де у 1925 році було засновано Інститут єврейських досліджень YIVO (ידידות וחינוך) (Ідіше Вісншафтлігер Інститут) формується центр єврейських досліджень. З початком Другої Світової війни центр єврейських студій переміщується до США.

З 1990-х років відбувається поступове відродження історіографічної традиції в державах, утворених на теренах колишнього СРСР, в тому числі – в Україні. До наукового обігу вводиться великий обсяг документів колишніх радянських архівів в т.ч., періоду Російської імперії. Відкриття архівів було вкрай важливим для європейсько-американської єврейської історіографії, яка з кінця 1920-х років існувала в умовах жорсткого джерельного дефіциту. З огляду на вищевикладене, запронована нами хронологічна схема виглядатиме так:

Перший період історіографії: друга половина XIX – 1920-ті роки.

Другий період історіографії: 1930-ті – 1980-ті роки.

Третій період історіографії: 1990-ті – по теперішній час.

Вважаємо також можливим стосовно зарубіжної історіографії історії єврейства запропонувати термін «*європейсько-американська (історіографічна) гілка*». Адже європейська і, особливо, американська юдаїка сформувалися на принципово відмінному, від російської юдаїки, культурно-цивілізаційному ґрунті і між обома гілками: російською і європейсько-американською існували принципові відмінності.

Російська єврейська (російсько-єврейська) історіографія, формуючи єврейську національну історичну концепцію, так і не спромоглася повністю відмовитись від впливу провіденціоналізму. Вона розглядала двотисячолітню історію страждань і поневірян єврейського народу в Галуті як певну незбагненну волю

Провидіння. Пригноблене становище єврейства в Росії ставало органічною частиною, продовженням цих двотисячолітніх страждань. Більше того, в межах феномену «подвійної лояльності» і як пагубний наслідок асиміляціонізму існували [49] (і продовжуються! [75;143]) спроби виправдання і, навіть, вихвалення окремих відверто антиєврейських історичних явищ, наприклад, як антиєврейська політика Миколи I, тощо

Концептуальною відмінністю європейсько-американської (історіографічної) гілки було те, що, по-перше, становище єврейства розглядалося лише як *один з багатьох проявів об'єктивного стану середньовічної дикості, варварства і невігластва, в якому перебувала Росія в цілому і ця позиція, в принципі, залишилася незмінною й дотепер*. По-друге, європейсько-американська історіографія *не наділяла російське єврейство ознаками суб'єктності в єдиній, загальноєврейській історії*. Євреї Росії (відповідно, і України) розглядалися як *органічна складова, невід'ємна частина європейського, у крайньому разі – східноєвропейського єврейства*.

В той же час, цей аспект слабо прослідковується, а, іноді і зовсім відсутній у представників інтелектуальної еліти російського єврейства, не кажучи вже про неєврейських істориків. Виключення являв, можливо, лише С.Дубнов, що розглядав історію російського єврейства у невідривному зв'язку і з історією світового єврейства. Негативний вплив спричинили прихильники асиміляційної течії, що довгий час намагалися абсолютно протиприродно поєднати історичні долі єврейства і народів Росії.

Нарешті, представникам обох гілок не вдалось уникнути відчутного впливу різних аспектів політизації «єврейського питання», на які так було багате ХХ сторіччя.

Історіографія першого періоду на теренах Російської імперії була започаткована працями, так званих, «російсько-єврейських» істориків. Ніхто з них не був професіональним істориком, всі вони були ентузіасти-автодидакти, всім їм було притаманне об'єднующе прагнення віднайти в історії дороговказ до кращого майбутнього свого народу. Втім, російсько-єврейські, або, як логічно вірніше їх називати, російські єврейські історики, сформували провідну, але не єдину історіографічну традицію. У другій половині ХІХ – на початку ХХ сторіччя були

започатковані українська (І.Житецький, М.Драгоманов, І.Франко), ліберальна (С.Сватіков), кадетська (П.Мілюков), марксистська історіографічні традиції. Огляд деяких з них буде наданий нижче.

Правообмежене становище єврейства, в принципі, притаманне феодальним суспільствам, все більше виглядало ганебним анахронізмом на фоні модернізаційних процесів, що розгортались з середини ХІХ сторіччя в Росії. Логічно, що на початковому етапі розвитку єврейської історіографії виникла саме історико-юридична школа. Історико-юридичні праці цього періоду були присвячені з'ясуванню історичних умов виникнення і формування антиєврейського обмежувального законодавства, характеру цих правообмежень їхньому впливу на загальне становище єврейства.

Одним з перших звернувся до дослідження правового становища євреїв Ф.І.Леонтович, (пізніше – професор Новоросійського університету). У 1862 році виходить його робота «Історичний огляд постанов щодо євреїв в Росії». У 1881 році, як член Одеської комісії з єврейського питання, Ф.Леонтович уклав доповідь «Про основні положення російського законодавства з єврейського питання». Ф.Леонтович намагався довести, що російське законодавство щодо євреїв не тільки не досягло своєї мети — сприяти асиміляції етносу і нівелюванню його національної і релігійної специфіки, але й навпаки, призвело до ще більшого виокремлення єврейства і перетворення його на «державу в державі».

Видатний представник катеринославського єврейства середини ХІХ сторіччя, Ілля (Еліягу) Оршанський, будучи прихильником асиміляціонізму, вбачав майбутнє єврейства у досягненні громадянської рівності і повному злитті з російським народом [72, с.181]. Американський історик І.Трунк (США), вважав І.Оршанського найбільш серйозним і талановитим з «діючої тоді групи письменників», але водночас зазначав, що «його праці ніяк не є історією руського єврейства», оскільки І.Оршанський всього лише «блискучий публіцист», а застосування ним історичних методів було обмеженим [93, с.19-20]. Зауважимо, що певна публіцистичність була притаманна більшості праць тодішніх російських єврейських істориків.

Основним предметом наукової уваги Ю.Гессена була боротьба єврейства за політичне і громадянське рівноправ'я, історія формування антиєврейського обмежувального законодавства стосовно євреїв та його вплив на соціально-економічне становище єврейського населення Росії. Історик акцентував увагу на зовнішніх чинниках з життя єврейського населення: стосунках з державою, приймаючим соціумом, на проблемах антисемітизму. У 1916 році виходить перший том його головної праці «Історія єврейського народу в Росії». Другий том вийшов вже новим виданням у 1925-1927 роках: завадили буремні політичні події [31]. Інтелектуально розвиваючи тези І.Оршанського, в цій праці Ю.Гессен доводив, що дії творців російського антиєврейського обмежувального законодавства базувалися на помилковій тезі про загрозу економічної діяльності російського єврейства господарству російського селянства.

За ініціативи Ю.Гессена почалося видання «Єврейської енциклопедії», де він очолював відділ «Євреї Росії з 1772 року». Маємо необхідність відзначити певний внесок історика у вивчення історії єврейського населення Півдня України: в «Єврейській енциклопедії» ним було підготовлено статті про південноукраїнські міста Миколаїв, Одесу, та Севастополь, що містили достовірний довідковий матеріал, тому зберігають своє значення й до сьогодні.

Важливим здобутком історико-юридичного напрямку було видання збірників з питань єврейського законодавства, що вміщували витяги із нормативно-правових актів, з доданням роз'яснень Сенату та авторських коментарів. Серед таких видань слід відзначити, насамперед, фундаментальну працю відомого російського юриста Віталія (Хаїм Лейб) Леванди (брат письменника Л.Леванди) [56], яка стала класичною майже одразу після виходу. В.Леванда узагальнив як ті акти, що безпосередньо стосувалися євреїв, так і ті, що стосувалися інших «іногородців» та застосовувалися щодо євреїв.

Класичною стала і праця Михайла Гнатовича Миша [81], що витримала чотири перевидання до 1917 року. Ця блискуча праця містила настільки вичерпний коментар до всього російського антиєврейського законодавства, що, на наше переконання, й до сьогодні є неперевершеною. Втім, споріднені за змістом

праці Я.Гімпельсона, Л.Брамсона, Й.Гессена В.Фрідштейна та С.Вайнштейна [82;83;89], лише в небагатьох моментах поступалися дослідженню М.Г.Миша, хоча, на нашу особисту думку, праця С.Вайнштейна є все ж слабкішою за інші.

Іншою важливою проблемою, що знайшла своє висвітлення в історіографії першого періоду, була участь єврейства в господарській діяльності, що стала предметом розгляду в дослідженнях Б.Бруцкуса [16;17], Р.Бланка [8], С.Марголіна [59], Д.Пасманіка [13], І.Бліоха [9;10], Ю.Янсона.

Б.Бруцкус, досліджуючи результати Всеросійського перепису населення 1897 року, доводив, що особливості професійного складу єврейського населення імперії детерміновані його «історичною і юридичною відірваністю від основних виробничих процесів, пов'язаних із володінням природними багатствами країни і, насамперед, з володінням землею» [29, с. 22]. Порівнюючи структуру зайнятості єврейського населення в Росії, Австрії та Німеччині, Б.Бруцкус показував, що основною сферою господарського і підприємницького інтересу російського єврейства є промисловість, в той час, як в Австрії – промисловість і сільське господарство, а в Німеччині – торгівля [29, с. 27].

Великий обсяг статистичного матеріалу щодо економічного становища, господарських занять, освіти і благодійництва єврейства в 25 губерніях європейської Росії, в тому числі, Катеринославської і Херсонської, був протягом декількох років зібраний, узагальнений і у 1904 році оприлюднений Єврейським колонізаційним товариством (ЄКТ) [83]. У підготовці матеріалів для збірника брали участь Б.Бруцкус, Я.Етінгер (матеріали по сільському господарству), Б.Фрумкін (промисловість), С.Штернберг, Г.Белковський, М.Кроль, С.Познер (ремісництво), Л.Брамсон (освіта), а також М.Кулішер і директор ЄКТ Е.Меерсон [83, с. XIII]. Збірник зберігає своє наукове значення й донині, в тому числі, як важливе і, багато в чому, унікальне, джерело.

Не можна обійти увагою унікальну, в усіх розуміннях, працю І.Бліоха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских» [9;10]. Достатньо сказати, що робота містить більше, як 350 картограм, графіків, близько 140 схем. На великому статистич-

ному матеріалі І.Бліох спростовував антисемітські міфи стосовно начебто паразитизму євреїв, експлуатації ними корінного населення, тощо. На жаль, тираж книги загинув під час пожежі (за іншими відомостями, був спалений за наказом поліції, оскільки книга була заборонена) і нам вдалося віднайти вцілілі частини (з нерозрізнаними сторінками!) лише у науково-довідковій бібліотеці РДІА в м.Санкт-Петербург.

На початку ХХ сторіччя, під впливом соціалістичних ідей, з'являються праці, присвячені економічному становищу найманих робітників («пролетаріату»), в т.ч., євреїв. Відмітимо у цьому зв'язку працю Л.Неманова [70]. Автор виступав критиком вищезгаданого «Сборніка...» ЄКТ, та наводив свідчення про вкрай важке становище найнижчого прошарку єврейства в промислово розвинутих містах смуги осіlosti і Польщі, в тому числі, в південноукраїнських землях. Л.М.Неманов критично оцінював можливості внутрішньоетнічних інститутів соціальної допомоги єврейської громади покращити становище, дійсно, експлуатованої єврейської міської бідноти. Він також категорично заперечував будь-які перспективи сіоністського руху, називаючи його «безглуздою і шкідливою утопією» [70, с.38-40]. Втім, в останньому він відображав, скоріше, панівну тоді точку зору.

З 1890-х років починається активна наукова діяльність видатного єврейського історика, вченого-автодидакта С.Дубнова. В своїх роботах він запропонував картину єврейської історії, використовуючи комплекс внутрішніх джерел: пінкасів (пінкосів) – актових книг громади, релігійних братств, тощо. За висловом сучасного історика І.Барталя (Ізраїль), Дубнов бачив в історії «джерело орієнтирів в сучасності і прогнозів на майбутнє» [2, с.16]. Вплив історичної концепції С.Дубнова на розвиток єврейської історичної науки настільки значний, а науковий авторитет настільки впливовий, що це, певною мірою, відчувається й донині. Так, в оцінці причин погромів другої половини ХІХ сторіччя, точка зору С.Дубнова, що звинувачував в організації погромів царський уряд, у вітчизняній історіографії тільки останніми роками, під сильним впливом європейсько-американської історіографічної гілки, стала піддаватися обґрунтованій критиці.

У 1908-1913 роках, за редакцією С.Гінзбурга та при активній участі Ю.Гессена, С.Анського (Шломо Раппопорт), О.Браудо, С.Камшенецького П.Марека, С.Цинберга Н.Ботвінніка вийшли чотири книжки збірки «Пережитое» [74]. Видання містило історіографічний матеріал, мемуари, епістолярій, урядові документи, що стосувались історії єврейства смуги осілости XVIII-XIX ст. Невелика частина матеріалу була присвячена єврейським громадам південноукраїнських земель. Це документи з історії «Духовно-біблійного братства» Якова Гордіна, що діяло у 1880-ті роки в Єлісаветграді [74, т.1, с.38-41]; публікація С.Цинберга, присвячена життю письменника середини XIX сторіччя Ізраїля Аксенфельда [74, том 4, с.326-330] та декілька побічних, не більше рядка, згадок про тих чи інших цікавих нам осіб в інших текстах.

Відмітимо працю Песаха Марека «Борьба двух воспитаний» [60]. В ній, досліджуючи питання недружнього співіснування і конкуренції російськомовної і конфесійної освіти в єврейському середовищі, П.Марек доходить важливого висновку, що незначні успіхи і активний спротив розповсюдженню російськомовної освіти пов'язаний зовсім не з неприйняттям єврейством мовного або релігійного аспекту цього питання. Саме методи примусової, поліцейської русифікації викликали природній спротив в єврейському середовищі.

Слід також виокремити статтю Г.Сліозберга стосовно одного з аспектів багатосторонньої подвижницької діяльності барона Горація Гінзбурга [90]. Стаття хоча і побічно, але пояснює ті відкриті мотиви, якими послуговувався барон в іншій справі, надаючи неоціненну моральну і матеріальну допомогу єврейським громадам південноукраїнських земель в ліквідації наслідків погромів 1880-х років.

Цікавими уявляються спогади д-ра М.Мандельштама, присвячені діяльності Київської комісії з єврейського питання, членом якої він був (т.зв. «ігнат'євської комісії») [74, с.143]. Сам М.Мандельштам виступав проти видання збірника і занадто критично оцінював його можливе значення в перспективі. На його переконання, «все те, що російсько-єврейські громадські діячі писали і можуть написати про пережите... це квакання жаб, що сидять в болоті, яке зветься «межею»... євреям ці спо-

гади... набридли» [74, с. 46]. Як прихильник ідеї єврейського національного відродження, М.Мандельштам рішуче засуджував асиміляцію і її провідників. Він вважав, що євреї в Росії «людьми ніколи не стануть» і порятунок російських євреїв – поза Росією [74, с.47].

В цілому, зміст публікацій збірки дає достатньо об'єктивне бачення і розуміння сутності і основних напрямків суспільних процесів, що відбувалися в середовищі російського єврейства протягом ХІХ сторіччя (зрозуміло, що і єврейства південноукраїнських земель також).

У ХІХ сторіччі бере початок українська історіографічна традиція, репрезентована, насамперед творами М.Костомарова, М.Драгоманова, І.Франка, В.Антоновича, О.Афанасьєва-Чужбинського, І.Житецького, тощо.

Етнографічні та окремі економічні аспекти життя південноукраїнського єврейства дослідив, серед іншого, під час своєї поїздки в наддніпрянські та південноукраїнські землі наприкінці 1850-х років О.Афанасьєв-Чужбинський [1]. Він зібрав цікаві відомості стосовно побуту єврейства в містах (Херсон) і в колоніях (Берислав, Львова), ментально-психологічних особливостей та окремих видів господарських занять на тогочасному українському півдні.

Наукову методику і матеріали, зібрані О.Афанасьєвим у 1875 році, у своїй статті «Євреї і поляки в південно-західному краї» піддав критиці М.Драгоманов, дорікаючи першому також за неглибокий знання «єврейського питання» і неповноту зібраних матеріалів [42 с.137-138]. «Єврейське питання в Росії серйозніше за багато інших», зазначав М.Драгоманов [42, с.136]. Він звертав увагу на високий ступінь соціальної диференціації в єврейському середовищі та наявність експлуатації «єврейської маси... власними цадиками, багатіями» [42, с.141].

Єврейське питання для М.Драгоманова – це, насамперед, соціальне питання. Соціаліст М.Драгоманов, на наш погляд, несправедливо зневажав роль національного та релігійного почуття в єврейському середовищі. Важко погодитись з його твердженнями про специфічний єврейський паразитизм («євреї являють собою елемент, що не продукує цінностей»), тим більше, що декількома рядками вище він стверджував навпаки про уні-

персальність такого роду експлуатації: «усуньте «жидків» і «жидів» – євреїв, будуть «жидки» і «жиди» іншого віросповідання» [42, с.138]. Однак, ця його позірна сентенція не підтверджувалась жодним чином: адже ні в Росії, ані в Європі ніде ніяка національна група ні в той час ні будь-коли не піддавалася таким переслідуванням з боку влади і не зазнавала такого агресивного ксенофобського несприйняття, як євреї.

Бачення єврейського питання М.Костомаровим відчутно обумовлювалося його історичними студіями. У своїх творах, зокрема, у статті «Іудеям» (її поява була спричинена конфліктом між «Основою» і одеською єврейською газетою «Сіон») історик (услід за П.Кулішем) без зайвого юдофільства висловлювався стосовно єврейства в українській історії і економіці. Емансипацію єврейства М.Костомаров розглядав значно глибше, ніж багато його сучасників: на його переконання, громадянська рівність повинна була б очистити саме єврейство від неприязненого ставлення до іновірців [54]. На жаль, деякими сучасними авторами погляди М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Куліша безпідставно характеризуються як антисемітські, або, принаймні, недоброзичливі щодо єврейства.

І.Франко також не залишився осторонь єврейського питання. У статті – рецензії «Жидівська держава» на книгу Т.Герцля «Der Judenstaat» І.Франко гаряче підтримав ідею створення єврейської національної держави, а у 1892 році мав особисту зустріч з Т.Герцлем. Втім, І.Франко далеко не був філософітом: у статті «Семітизм і антисемітизм в Галичині» він не тільки виступав проти антисемітських вивертів але й висловив критичні зауваження стосовно економічних занять єврейства краю. Такого ж критичного ставлення до єврейства дотримувався письменник і у своїх творах. Доволі критичне ставлення до єврейства притаманне В.Антоновичу. Розглядаючи єврейство, як посередницький та експлуататорський прошарок між панамі і селянами, що виконував функції середнього класу, В.Антонович доходить висновку, що присутність єврейства в цій соціальній ніші унеможливорює появу українського руху, адже представники саме торговельно-підприємницького прошарку є основою для національної демократії.

Дослідження І.Житецького «Євреї в Південній Росії», опубліковане в часописі «Київська старовина» у 1901 році [45;46], містило цікавий аналіз економічної діяльності єврейства в Слобожанщині, Наддніпрянщині і в південноукраїнських землях. І.Житецький репрезентував найбільш критичне ставлення щодо єврейства, підтримуючи тези про «єврейську експлуатацію», «паразитичні заняття», тощо.

Українській історіографії в цілому було притаманне критичне, позбавлене ліберальних сентиментів але і без ксенофобського упередження, ставлення до єврейського питання і до ролі єврейства в українській історії та економіці. Ідея емансипації розглядалася українською інтелігенцією в комплексі: не тільки як надання єврейству сукупності загальних прав, але й як взяття єврейством на себе необхідної долі відповідальності в українсько-єврейських міжнаціональних стосунках, зокрема, в історичному аспекті. На жаль, єврейська сторона вельми болісно і нервово сприймала позицію українців.

Українська історіографічна традиція XIX – XX сторіччя не отримала свого подальшого розвитку. Внаслідок відомих чинників історико-політичного характеру, увага академічної громадськості була повернута до інших питань, а єврейське питання на довгий час перетворилося на виключно політичне.

Прихід до влади в Росії більшовиків призвів до звуження тематики єврейських історичних студій. Позірна і дуже тимчасова активізація досліджень була викликана появою певного «соціального замовлення» від нової влади, метою якої на цьому етапі було історичне обґрунтування власного існування. Провідне значення для більшовиків мало висвітлення дискримінаційної політики царизму щодо пригноблених націй, в тому числі, єврейства. Ці чинники та сильний вплив кон'юнктурного фактору спричинили швидкий дрейф історичних досліджень в бік соціально-економічної історії, боротьби класів та антиурядового («революційного») руху другої половини XIX – початку XX сторіччя.

У 1919 році в Москві, за ініціативи З.Грінберга і Г.Красного-Адмоні були засновані три архівні комісії, що досліджували т.зв. «кривавий наклеп», єврейські погроми, та історію єврейських шкіл. Найважливішим результатом роботи комісій

ми б вважали збірник «Матеріали для історії єврейських погромів в Росії» за редакцією С.Дубнова і Г.Красного-Адмоні [62]. Два томи, видані у 1919 та 1923 роках в Петрограді, оголошеним тиражем всього 1000 екземплярів, вже через кілька років після видання були вилучені і до кінця існування СРСР потрапили у спеціальні архівні сховища (рос. т.зв. «спецхрані»). Лише невелика кількість екземплярів збереглася у бібліотеках колишнього СРСР (Київ, Санкт-Петербург, Москва), приватних колекціях і за кордоном (за нашими даними, у бібліотеках університетів США налічується всього 27 екземплярів цієї книги), що дало можливість продовжити використання матеріалів збірки в науковому обігу за кордоном. Лише з початку 1990 років ці видання знову широко використовуються і вітчизняними дослідниками.

Протягом 1919-1929 років при ВУАН працювала Єврейська (комісія мала також в різний час назви Гебраїстична та Жидівська) історико-археографічна комісія, або т.зв. «комісія Галанта». Провідним науковцем комісії і першим її очільником комісії був видатний історик українського єврейства Ілля Галант. До складу Комісії в різний час входили Бен-Ціон Дімур (Дінабург), Я.Ізраельсон, А.Каган, Д.Бродський, Д.Ванштейн, В.Іваницький, В.Рибинський. Дослідження І.Галанта та його колег стосувалися більшості аспектів історії єврейства України. Результати діяльності Комісії були втілені в два збірники праць, виданих у 1928-1929рр.

Участь євреїв в антиурядовому опозиційному (т.зв.«революційному») русі знайшла своє відображення в роботах молодих істориків Р.Кантора та Н.Бухбіндера [19]. Їхні дослідження спиралися на архівні матеріали Департаменту поліції та були присвячені участі єврейства в антиурядовому («революційному») русі другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя. Із останніх за часом робіт 1920-х років, не обтяжених комуністичною ідеологією, слід згадати цікаве і україномовне дослідження І.Вейцбліта [22]. Останній показав негативний та переважний вплив зовнішніх чинників на динаміку чисельності єврейського населення України кінця ХІХ – першої чверті ХХ сторіччя, таких як міграція (еміграція), асиміляційні процеси, погроми, події Першої світової війни і громадянської війни.

З середини 1920-х років, з посиленням тоталітарного ідеологічного контролю, в єврейських студіях істотно звужується

коло досліджуваних проблем. Дослідження багатогранної історії єврейського народу обмежувались висвітленням єврейського робітничого руху і антисемітизму. В цей же час з'являються роботи, присвячені історії антисемітизму, погромні спалахи якого в роки громадянської війни необхідно було тепер «ідеологічно вірно» пояснити. Відзначимо праці відомого історика С.Лозінського «Социальные корни антисемитизма» і, спільно з Ю.Ларіним (М.Лурье) «Євреї і антисемітизм в СРСР» [55;58]. Не можна обійти увагою творчий доробок Саула Яковича Борового (1903-1989). Його дослідження з історії єврейства XVI-XVIII були єдиним інтелектуальним зв'язком між російськими єврейськими істориками, до молодшого покоління яких він належав, і новітньою (сучасною) українською історіографічною традицією. Однак, у 1930 роки і його публікації були заборонені, вилучені із академічного вжитку, а сам історик на півсторіччя вимушений був облишити «небезпечні» теми.

В цілому, в роботах дослідників 1920-х років посилюється ідеологічна детермінованість, вплив марксистської методології, прив'язаність до соціально-класової інтерпретації історичного процесу. Маємо констатувати звуженість і тенденційність у використанні джерельної бази, що призводило до обмеженої однобічності історичного наукового аналізу і негативно впливало на наукову цінність досліджень. Однак, ліквідувати єврейську історіографію «одним махом» комуністичному режиму не вдалося. Занадто вже відчутним був вплив єврейства в органах влади, щоби можна було все ліквідувати водночас. Тому влада вдалася до ідеологічного тиску, каральних репресій і вихолощення змісту дозволених наукових досліджень.

У 1929-1936 рр., вже у нестерпних ідеологічних умовах, працював Інститут єврейської пролетарської культури (ІЄПКУ) з віддленням в Одесі. Певний час очолював Інститут Нохум Штіф, видатний єврейський філолог, засновник і перший директор вищезгаданого ІІВУ. У 1936 році діяльність інституту була обмежена питаннями мови та літератури на ідиш. Враховуючи, що діяльність інших єврейських інституцій (музей ім.М.Мойхер-Сфорима та Єврейська академічна бібліотека в Одесі, Центральна єврейська бібліотека ім. Моріца Вінчевського в Києві, відділ єврейської літератури у Всенародній бібліотеці України при

ВУАН) також обмежувалася питаннями літератури і фольклору, то можна констатувати, що з 1936 року юдейські студії в підрадянській частині України були фактично припинені. Лише у Львові, зусиллями М.Балабана та І.Шиппера до початку Другої світової війни продовжувалися юдейські студії. На жаль, обидва вони загинули від рук нацистів.

Отже, встановлення комуністичного режиму мало наслідком занепад і припинення досліджуваної історіографічної традиції на теренах СРСР. Відбулася реконцентрація наукової уваги на інших, загальних проблемах, що сприяло швидкому встановленню державного ідеологічного контролю над історіографією і монопольного панування марксистської методології.

Розвиток європейсько-американської історіографічної ліки в перший період характеризувався наступними рисами.

У 1880-х – 1890-х роках виникає стійка увага європейської та американської громадськості до «єврейського питання» в Росії та відбувається кількісне накопичення відповідної інформації: пресові публікації, окремі видання описово-пізнавального, публіцистичного, злободенно-політичного характеру формували громадську думку та основні ментальні стереотипи стосовно становища євреїв в Росії. Потужним імпульсом, що спричинив активізацію уваги суспільства Європи і США до Росії, стали антиєврейські погроми.

Велика увага приділялась цим подіям в пресі. В лондонській «Таймз» у 1881 році погромам було присвячено ряд інформативних статей «Persecution of the Jews of Russia 1881» («Переслідування євреїв в Росії 1881 року»), що роком пізніше вийшли окремим виданням під тією ж назвою [131-133] (тут і далі переклади з іноземних мов зроблені автором статті). Вперше оприлюднювався перелік 167 населених пунктів, де відбулися погроми, серед яких згадано 52 населених пункти Катеринославської і Херсонської губерній, постраждалих від антиєврейських заворушень. Вдруге такий детальний перелік ми зустрічаємо тільки через 30 років у згаданій вище праці С.Дубнова і Г.Красного-Адмоні, але більше ніде і ніколи цей перелік не наводився. Деякі подані у виданні відомості наводять на думку, що «Таймз», вочевидь, мала цінних інформаторів в Департаменті поліції. Все це надає витанню помітного історичного значення.

Відчутний інтелектуальний вплив на формування громадської думки Європи справляв російсько-єврейський емігрантський істеблішмент, який складали представники російського єврейства, що постійно або тимчасово перебували в Європі, передусім – в Лондоні. Зусиллями формалізованого представника цього істеблішменту – «Російсько-єврейського комітету», у 1890 та 1891 роках вийшло два видання, присвячених переслідуванням, що їх зазнали євреї після запровадження «травневих законів» 1882 року [132;133]. Друге видання було доповнено детальним описом мітингу в лондонському Гілдхоллі на підтримку російського єврейства.

Критично і дуже негативно оцінював становище російського єврейства ірландський журналіст Дж. фон Еміль Діллон (псевдонім «E.V.Lanin»). Автор вважався визнаним в Європі спеціалістом по Росії, якийсь час співпрацював в «Одеському віснику» та викладав філологію у Харківському університеті. Непідлеглість російській короні та приятельські стосунки з С.Вітте дозволяли йому бути вільним в своїх судженнях і висловах: врешті решт, він друкувався в Європі. У своїй статті «The Jews in Russia» («Євреї в Росії»), що вийшла спочатку 1890 року в британському часописі «Fortnightly Review», а пізніше окремим виданням Е.Діллон описував трагічну картину буття єврейства смуги осілости. «...персональна свобода повністю вилучена у них, їхня релігія безчеститься, проти них лжесвідчать а незліченна кількість законів робить їхнє життя все гіршим... милосердніше було б їм (євреям – авт.) прийняти смерть від електрики чи отрути», – писав він [124, р.30].

У 1892 році у Нью-Йорку виходить книга Г.Фредеріка «Новий Вихід. Юдейські студії і Росії» («The New Exodus. A Study of Israel in Russia»). Для праці Г.Фредеріка характерним є настійливе прагнення з'ясувати глибинні чинники державного і суспільного антисемітизму та існування смуги осілости. Г.Фредерік задається майже риторичним питанням: «яка можлива причина може бути для дивної політики – зібрати всіх євреїв в містах п'ятнадцяти західних губерній? Там, де нечувані злидні, бруд, безпомічність і страждання примушують їх їсти один одного або тікати? Якою є комерційна, соціальна або політична мета цього курсу? Чи це тільки фантастична тупість і варварст-

во? Чи це якийсь таємний метод впасти у глибоке божевілля?» [114, р.268]. Автор намагався знайти відповідь, аналізуючи політику, кроки уряду, діяльність Олександра II, Олександра III, М.Ігнат'єва, І.Делянова, І.Вишнеградського, К.Победоносцева.

Варте уваги дослідження бельгійського професора Лео-Аврама Еррери, що вийшло у 1894 році в Лондоні і швидко стало відомим [113]. Хоча Л.-А.Еррера був ботаніком, але його дослідження відрізняється змістовністю, глибиною розуміння і аналізу проблеми. Автор широко використовував матеріали доповіді комісії Дж.Вебера і У.Кемпстера*, що на той час тільки-но була оприлюднена. Дослідження Л.Еррери схвально оцінив Т.Моммзен, який вважав, що стан трагічної невіршеності єврейського питання – то є стан гниття і до шлях до самогубства Російської імперії [113].

Надзвичайно цікавим є науковий доробок (1900-1917 рр.) відомого діяча сіоністського руху, видатного вченого Артура Руппіна. Перший варіант «праці життя» А.Руппіна фундаментального дослідження «Die Juden Der Gegenwart» («Євреї сьогодні», або «Євреї нашого часу») вийшов у 1904 році [139]. Перший англійський переклад вийшов у 1913 році в Нью-Йорку [141].

А.Руппін визнавав асиміляцію як найбільшу загрозу юдаїзму з моменту початку Галуту (розсіяння) («the greatest danger that has assailed Judaism since the Dispersion») [141, р.28-29]. Він доводив, що загроза повної асиміляція і антисемітизм невідворотно будуть переслідувати євреїв, тому єдиним виходом може бути створення єврейської національної держави в Палестині. А.Руппін широко використовував російську і європейську демографічну статистику другої половини ХІХ ст., досліджував становище єврейської освіти, здійснив спробу порівняння діяльності єврейських агроколоній в Європі, Аргентині, на Катеринославщині і Херсонщині. З кожним наступним виданням А.Руппін істотно вдосконалював своє дослідження. Видання 1933 року вже мало фундаментальний характер (і вигляд)та вийшло друком у Берліні під новою назвою «Соціологія євреїв», в якому вигляді і стало класичним.

У 1934 році в Лондоні вийшов збірник лекцій під назвою «The Hebrew in the Modern World» читаних А.Руппіном в Єврей-

ському університеті в Єрусалимі. Останній варіант книги вийшов у 1940 році в Лондоні в англійському перекладі з івриту під назвою «The Jewish Fate and Future» [140]. В цьому виданні помітно відобразилося посилення єврейського національного руху і поширення сіоністських ідей. Знайшло відображення й істотно лібералізоване ставлення автора до асиміляції: тепер А.Руппін виправдовував її, вважаючи природнім процесом [140, р.247].

1906 році під редакцією та за активної участі А.Руппіна було укладено доповідь «Die sozialen Verhältnisse der Juden in Rußland» («Соціальне становище євреїв в Росії»), що вийшла під егідою Бюро єврейської статистики Берлінського сіоністського комітету [112]. Доповідь віддзеркалювала соціально-демографічне становище російського єврейства наприкінці XIX – на початку XX сторіччя. у порівнянні із становищем європейського єврейства. Матеріали доповіді були і залишаються цінним джерелом для досліджень історико-демографічного характеру. Не можемо не зауважити, що із всієї кількості дослідженої нами літератури першої половини XX сторіччя, на нашу думку, дослідження А.Руппіна не мають аналогів по змістовності і об'єктивності.

Для європейсько-американської історіографічної гілки характерним було однозначно негативне ставлення до асиміляції та її наслідків. Звернімо увагу, в зв'язку з цим, на дві роботи відомого діяча сіоністського руху, професора Американської єврейської теологічної семінарії, рабина Ізраїля Фрідлендера, чия життя трагічно обірвалося у Кам'янці-Подільському 1920 року.

У своїй праці 1915 року «The Jews of Russia and Poland» («Євреї Росії та Польщі») І.Фрідлендер, на відміну від пануючої традиції, негативно оцінює діяльність Олександра II, вважаючи його єдиною заслугою скасування військової повинності для неповнолітніх (слід розуміти, т.зв. кантоністів) – цього «диявольського шедедру Московської тиранії». Ті крихти свободи, що цар дарував євреям, як вважав історик, були «вирвані» у царя нечисленним ліберальним оточенням, а єврейська політика Олександра II не відрізнялась від політики його попередників, і лише прикривалася видимістю «модернізації» [116, р.148-149]. Олександр II, на думку Фрідлендера, не бажав і не прагнув ні до яких змін стосовно єврейства. Образно кажучи цар, як і його

попередники, «із благоговійним острахом» спостерігав за межею осілості («watching with the same superstitious awe over the Jewish Pale, as his predecessors had done»), не маючи жодних намірів реформ** [116, p.248].

У своїй останній роботі «Past and Present» («Минуле і сучасність»), що вийшла у 1919 році [115], під впливом подій в Росії і в Україні, де в той час автор перебував, І.Фрідлендер значно загострив оцінки асиміляції, характеризуючи її як самознищення («self-annihilation») [115, p.248].

І.Фрідлендер запропонував три важливі, теоретично суттєві, висновки: по-перше, асиміляція є небезпечною, адже вона ледь не зруйнувала національну ідею. По-друге, погромна хвиля 1880-х, зупинила процеси національного самознищення, примусила євреїв кинути виклик переслідуванням і спокусам («persecutions and temptations») з боку царату. По-третє, єврейський національний рух – сіонізм – отримав свою силу і міць саме від російського єврейства [відголосок сазаного]. І.Фрідлендер не сприймав західний, європейський варіант емансипації. Він називав європейську емансипацію «рабство в свободі» («slavery in freedom») та вважав цей шлях ще більше згубним для юдаїзму, ніж невдала російська асиміляція. Він залишався прихильником вільного розвитку євреїв в новій, демократичній Росії, в можливість створення якої він ідеалістично і помилково вірив [115, p.248-251].

Виникнення на початку 1880-х років єврейського еміграційного руху як особливого суспільного явища, спричинило до появи робіт, присвячених дослідженню цього суспільного феномену. Відмітимо, в зв'язку з цим, докладне дослідження д-ра Колумбійського університету (США) Семюела Джозефа «Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910» («Єврейська імміграція до Сполучених Штатів з 1880 до 1910 року»), опубліковане у 1914 році [120]. С.Джозеф розглядав єврейську еміграцію з Росії як закономірний результат впливу урядових антиєврейських правових та економічних обмежень та антиєврейської політики уряду. Дослідник вважав погроми остаточною формою викорінення євреїв в Росії, підтримував версію їх штучного походження та причетності до їх організації «феодалного» уряду Олександра III. Еміграцію євреїв С.Джозеф розглядав як позитивний процес, що протягом наступної чверті століття мав би завершити епоху перебування євреїв в Росії.

В праці французького історика А.Леруа-Больє «Царська імперія і росіяни» [127] оцінки і характеристики становища російського і південноукраїнського єврейства, в тому числі, як жертви постійних переслідувань і репресій набули класичного, хрестоматійного вигляду. Більше того, текстуальний опис картини антиєврейських погромів на півдні України 1881 року та пояснення їхніх причин [127, р. 551-554; 126, р.616-618] фактично стали своєрідним штампом, практично дослівно повторюючись до нашого часу.

В дослідженні «Israel Among the Nations» («Ізраїль серед народів», або, скоріше, «Євреї серед народів») [125] А.Леруа-Больє обстоює дві важливих тези. По-перше, тезу про незначний вплив єврейства на формування модерного суспільства. Єврейство він вважав приниженою і переслідуваною жертвою, об'єктом впливу етносів, поміж якими вони існували та існують, чому приклад – євреї Угорщини, Польщі та України [125, р.52,305]. По-друге, за А.Леруа-Больє, притаманна євреям внутрішньоетнічна єдність, солідарність, певний космополітизм сформовані віковим перебуванням у недоброзичливому чи прямо ворожому суспільному оточенні. Відтак, зникнення такої ворожості спричинить до руйнування або втрати семітської єдності («the racial bond of the Semites would have been broken or loosened») [125, р.359-360]. Як видно, А.Леруа-Больє скептично ставився до віддалених наслідків емансипації єврейства. Частково він був виявився правий.

Характерно, що практично в усіх досліджених нами роботах іноземних авторів першого періоду, присвячених іншим проблемам Російської імперії, обов'язково є місце для «єврейського питання». Це свідчить про увагу і цікавість тогочасного європейського читача до цієї проблеми.

Таким чином, перший етап розвитку російської єврейської історіографії характеризувався активним збиранням і публікацією джерел, становленням методології, історичної концепції і формуванням російської єврейської, або «російсько-єврейської» наукової школи.

Після приходу до влади більшовиків, юдейські студії зазнали обмежень і на теренах СРСР припинилися. В Європі і США історіографічна традиція продовжила своє існування і

успішний розвиток. В той же час, європейсько-американська ділка продовжувала успішно розвиватися на власних, відмінних від російської, методологічних принципах.

Другий історіографічний період хронологічно охоплює межі з кінця 1920 – початку 1930-х років і до початку 1990-х років. Межа між першим і другим періодом не є чіткою.

Як вказувалося вище, з 1930-х років існування єврейської історіографії в СРСР припинилося. З часу виникнення Держави Ізраїль, все, пов'язане з єврейством, швидко переходить до галузі політики та ідеології, а, отже, до сфери монопольного управління партійного апарату та контролю спецслужб. Із досліджень зникають згадки про всіх представників єврейства, чия діяльність не була пов'язана з історією радянського періоду. Навіть в енциклопедичних і довідкових виданнях відомості про євреїв і єврейство обмежуються буквально кількома словами. Єврейська нація і єврейська історія зникають із радянського історичного дискурсу, начебто їх ніколи і не було.

Декілька дуже коротких і дуже побічних згадок про євреїв міститься в роботі В.Кабузана, присвяченій заселенню Новоросії. Визнаючи, в принципі, внесок єврейського населення у процес заселення та освоєння південноукраїнських земель, дослідник висловлює власне негативне ставлення до багаторічних і безплідних спроб залучення єврейства до сільськогосподарської праці. В цілому, вести мову про існування єврейських досліджень з другої половини 40-х років до кінця 90-х років ХХ сторіччя в СРСР немає сенсу. Відомий дослідник російського єврейства, британський професор Джон Дойл Клір (John Clier) зазначав, що євреї «безслідно зникли... з радянської історіографії за період 30 – 80-х рр. ХХ ст. Навіть як суб'єкти радянського антисемітизму вони виступали не як євреї, а як сіоністи» [121, с.6].

Історична юдаїка продовжувала своє успішне існування лише за межами СРСР. З 1930-х років юдейські студії концентруються в США. Це привело до припинення публікацій російською та ідиш і переходу на англійську. Однак істотною і практично невіршеною проблемою закордонної юдаїки був гострий дефіцит архівних матеріалів.

Із останніх російськомовних видань слід відзначити лише видану 1960 році у Нью-Йорку, за ініціативою М.Вішницера збі-

рку «Книга о русском еврействе...» [53]. Більшість авторів збірки були сучасниками і учасниками описуваних подій, тому у виданні присутній елемент мемуарності. Автори прагнули охарактеризувати процес формування в середовищі російського єврейства суспільних течій і рухів, вклад єврейства в соціально-економічний розвиток Росії, боротьбу російського єврейства за національні і політичні права. Однак, на нашу скромну думку, як для 60-х років це вже була певна ремінісценцією старої російської єврейської історіографії.

У 1960-1970-ті роки році в закордонній історіографії єврейства відбуваються суттєві події, що змінили напрямок її руху і зумовили відмову від традиційної концепції єврейської історії. Група американських, англійських та ізраїльських вчених започаткувала відкритий і повний перегляд висновків, зроблених в попередніх роботах єврейських (в першу чергу, русько-єврейських) істориків, ставши фундаторами «ревізійністського» напрямку в юдаїці. Важливим (можливо, провідним, або, навіть, єдиним) чинником такого наукового повороту були кардинальні зміни у близькосхідній політиці, обумовлені зміною пріоритетів США в цьому регіоні, обставинами і наслідками арабо-ізраїльської війни 1967 року, подальшим активним американо-ізраїльським зближенням і виходом Ізраїлю на арену великої світової політики. За цих умов підтримка ідеологічно детермінованої радянської історіографії в питанні погромів ставала на заваді великій політиці і американська (швидше) та ізраїльська (повільніше) юдаїка перейшли на більш прагматичні та історично обґрунтованіші позиції.

У 1964 році Ганс Дж. Роджер (Hans J. Rogger), професор російської історії Каліфорнійського університету (США), своїми статтями започаткував перегляд, майже, догматів російської єврейської історіографії, щодо антиєврейської обмежувальної політики російського уряду і можливої участі влади у провокації та організації погромів. Г.Роджер доводив, що урядова політика у відношенні єврейства не була антиєврейською. (До речі, тезу про подвійність та *остаточну невизначеність* урядової політики щодо єврейства, висловлював ще М.Миш [81, 2]). На переконання Г.Роджера, російський уряд не провокував і не організовував погроми. Він лише бездарно придушував їх і так же бездарно

інтерпретував в подальшому [138]. Слід сказати, що у 1990-х роках, на більш широкій джерельній базі, російська дослідниця Л.Гатагова (Казань), на межі методів соціології та історії, переконливо доводила відсутність будь-якого урядового впливу на виникнення погромів. *Погроми розглядались нею як об'єктивно обумовлений наслідок зіткнення двох, культурно і цивілізаційно відмінних, етносів.*

Без перебільшення, фундаментальний внесок в сучасну єврейську історіографію зробив відомий американський історик Салло Вітмайер Барон, якого з легкої руки його біографа Р.Лайберлеса називають «архітектором єврейської історії». У своїх працях [109] С.Барон доводив, що антисемітизму і юдофобству в історіографії єврейської історії надається перебільшена роль. Він пропонував відмовитися від застарілої гретцівсько – дубновської так званої «лакримозної», або «сльозливої» концепції, в якій історія єврейства розглядається як безперервний ланцюг страждань і поневірянь. С.Барон вважав, що концепція С.Дубнова щодо унікальності єврейської історії є хибною, оскільки всі народи розвиваються за усталеними законами суспільного розвитку і єврейський народ – не виключення. Втім, попри академічне визнання, ці ідеї С.Барона й досі викликають дискусії.

У 1970 році з'являється теоретично важлива стаття Ричарда Пайпса [135], присвячена дослідженню процесу формування «смуги осілості». Р.Пайпс звертає увагу на ту обставину, що історики російського єврейства, в тому числі, Ю.Гессен, С.Дубнов, а також С.Барон, розглядають проблеми єврейства поза зв'язком з проблемами неєврейського оточення, поза контекстом російських законів та інституцій [Pipes, с.3]. На думку Р.Пайпса, урядове ставлення до євреїв є «побічним продуктом обставин, які лише зовсім небагато стосуються, або взагалі не стосуються того, що пов'язане з євреями» [135, р.3]. Як показав Р.Пайпс, у російській владі був вибір: залишити євреїв в общині або вжити заходів щодо їх соціалізації та акультурації. Р.Пайпс піддав критиці позицію С.Дубнова щодо смуги осілості. За Р.Пайпсом, оскільки обмеження стосовно права вільного пересування мали всі стани, а не тільки євреї, то небажання Катерини II допустити євреїв у внутрішні губернії вмотивоване не більше, ніж прагненням захистити російських торговців і ремісників від

еврейської конкуренції [135]. Р.Пайпс також вважав, що заходи щодо євреїв не носили антиєврейського обмежувального спрямування.

Ізраїльський історик М.Аронсон (Michael Aronson) обґрунтував і дослідив сукупність чинників соціально-економічного характеру, спільна дія яких спричинила антиєврейські погроми в південноукраїнських землях 1880-х років [106-108]. Збідніння значної частини місцевого населення внаслідок процесів урбанізації та індустріалізації, на думку дослідника, стало провідною причиною посилення ксенофобії та антисемітизму.

Канадський історик Е.Хаберер в своїй монографії, аналізуючи причини активної участі єврейства в народницькому русі, робив висновок про вирішальну роль в цьому модернізаційних процесів в середовищі російського єврейства, що відбувалися у другій половині ХІХ сторіччя [118].

Професор Колумбійського університету М.Станіславський, розвиваючи ревізійністську традицію, піддав критичному перегляду питання єврейської рекрутчини. М.Станіславський розглядав її в контексті прагнень царя до інтеграції євреїв в російське суспільство і їхньої акультурації через армію, яка, власне, для самого царя була і російським суспільством і російською культурою [143].

Безперечно, головною подією другого періоду історіографії було виникнення ревізійністської течії та започаткування процесу кардинального перегляду основних догматів єврейської історії. В рамках ревізійністської концепції з'явилася можливість відійти від примітивної філосемітсько-антисемітської подвійності. Історія єврейства в новому об'єктивному висвітленні позбулася штучної окремішності, такого ж штучного протиставлення історії інших народів, надмірної міфологізації, залишків провіденціалізму. Єврейська історіографія отримала нову перспективу розвитку.

Початок третього періоду історіографії обумовлений відновленням юдейських студій в Україні. В певній мірі це здійснювалося силами не фахових істориків. Швидко, втім, юдейськими студіями перейнялися фахівці.

Вітчизняна історіографія історії єврейства, створена на початку 1990-х років, не має попередньої традиції. В історичних

дослідженнях 1990-х років відчувався вплив російськомовної історіографії першого періоду, а згодом і європейсько-американський гілки. Помітні й ознаки політичної кон'юнктури та суб'єктивних політико-історичних уподобань авторів, для окремих досліджень є притаманною суперечливість історичних оцінок.

У 1992 році побачила світ, написана у співавторстві О.Найманом та Я.Хонігсманом, книга «Євреї України». Видання не було позбавлене суттєвих недоліків, але було першим в своєму роді і тому ми уникаємо його детальної оцінки. Десятиріччям пізніше вийшла книга О.Наймана «Історія євреїв України» [68]. Кращою стороною дослідження є залучення широкого кола історіографії і документальних джерел, багатий фактичний матеріал. Значна увага приділяється економічному становищу єврейства південноукраїнських земель.

Український дослідник Б.Беренштейн обстоює ту позицію, що смуга осілості відіграла також і позитивну негативну роль, дозволивши зберегти компактне проживання єврейських громад, забезпечити розвиток внутрішньоетнічної соціальної допомоги, досягти поглиблення національної національну самосвідомості [4]. Зауважимо, що ця його позиція перекликається з розповсюдженою точкою зору стосовно позитивної ролі середньовічних єврейських гетто, які не стільки убезпечували християн від «згубного єврейського впливу», скільки захистили євреїв від асиміляції і зберегли їх ідентичність.

У дисертаційній роботі О.Безарова «Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ ст.» вперше в сучасній українській історіографії комплексно досліджується політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ ст. [3]. Правове та соціально-економічне становище єврейського населення Південно-Східної України у другій половині ХІХ ст. досліджується розкриваються в дисертаційній роботі В.Гончарова [36].

Участь єврейства у суспільних рухах, в т.ч., в південноукраїнських землях, в певній мірі знайшла відображення у дослідженнях проф. С.Г.Світленка (Дніпропетровськ), адже єврейство складало значну, а, іноді і основну частину учасників цих рухів. Вже в ранніх своїх роботах С.Світленко приділяє

значну увагу, крім інших, суспільній діяльності катеринославських євреїв О. Аптекмана, А. Баха, Н. Геккера, інших [86]. Цінні відомості з цього питання містяться також в одній з останніх монографій історика, присвяченій суспільно-політичним рухам Катеринославщини [88].

Заслуговує на увагу і робота М. Шестоपालа «Євреї в Україні», яка, втім, піддається критиці за антисемітизм та елементи юдофобії [101]. Дійсно, автор, на жаль, був доволі різким в оцінках вкрай складних міжнаціональних стосунків, а підбір фактів є дещо однобоким. Втім, слід визнати, що на сьогодні це є чи не найдокладніша наукова праця, присвячена українсько-єврейським стосункам.

Сучасна українська юдаїка знаходиться поки що в стадії становлення. Свідченням цьому є незначна кількість монографій і дисертаційних досліджень. Основна проблематика досліджень сучасних вітчизняних істориків оприлюднюється в наукових збірниках, матеріалах наукових конференцій та в науковій періодиці.

Продовжує свій плідний розвиток *європейсько-американська історіографічна гілка*. Все більш відчутним стає її істотний інтелектуальний вплив на розвиток юдейських студій в Україні. Виділимо лише деякі досягнення першої. У 1992 році у Кембриджі (Велика Британія) виходить теоретично важлива збірка наукових праць, у створенні якої брали участь провідні історики-юдаїсти Європи і США: М. Аронсон, А. Грінбаум, Е. Хаберер, Д. Клір, Ш. Ламброза, Х. Роггер, інші. Ця збірка фактично підвела підсумок під майже 30-річними дискусіями стосовно природи феномену російських єврейських погромів. Визнавалася відсутність доказів причетності влади до організації погромів, хоча і визнавалася недостатня активність у своєчасному придушенні та попередженні останніх. Натомість, визнавався перспективним підхід, що пояснював погроми дією всієї сукупності соціальних, економічних, гуманітарних та інших чинників об'єктивного характеру. Звернемо увагу і на обережне твердження Д. Кліра, стосовно існування зацікавленості єврейства (навіть «hidden agenda» – «таємної стратегії») у активізації громадської думки за кордоном, «гальванізації уряду стосовно жорстких заходів» та дискредитації місцевих органів влади у зв'язку з погромами [122, р.34].

Йоханаан Петровський-Штерн (США), досліджуючи питання «євреї і армія», приходять до висновку, що в модернізаційних процесах в середовищі єврейства ХІХ – на початку ХХ сторіччя вирішальну роль відіграла армія [75, с.421]. Однак, на наш погляд, характеризуючи в цілому становище євреїв за часів Олександра І та Миколи І, Й.Петровський-Штерн виглядає необґрунтовано оптимістичним. Його твердження парадоксальні: «становище євреїв в останні роки правління Олександра І було не тільки задовільним – воно було привабливим, як економічно, так і духовно», пише автор [75, с.30]. Зазначимо, що ця теза історика вносить розкол (досі не усвідомлений, до речі) у вже добре вибудований фундамент концепції єврейської історії другої половини ХІХ – першої половини ХХ сторіччя і, на наш погляд, потенційно може спровокувати нову ревізіоністську хвилю в сучасній юдаїці.

В монографії С.Циперштейна (Стенфорд, США) розглядається процес формування одеської єврейської общини, особливості її соціального та культурного розвитку. С.Ципперштейн звертає увагу на неоднорідність межі осілості, виділяючи в ній три регіони, що відрізнялись географічно, етнічно та культурно: литовсько-білоруський, український і новоросійський. На прикладі Одеси історик показує, що культурна трансформація єврейства стала результатом глибокої кризи ортодоксального юдаїзму. Дослідник робить важливий висновок, що причинами швидких модернізаційних процесів в середовищі одеського єврейства були віддаленість від традиційних єврейських центрів, пріоритет матеріальних цінностей і швидке зростання ролі міста, як центра російської культури [98].

Дослідження істориків Ізраїлю в більшій мірі присвячені історії власне держави Ізраїль, історії сіоністського руху, розвитку іудаїзму і в дещо в меншому ступені стосуються історії єврейства, наприклад, Російської імперії чи то України. Слід відмітити декілька цікавих досліджень, зокрема, три роботи Еліяху Фельдмана: «*Єхуде Русія биме ha-mahpeka ga-rišona ve-ga-pogromim*» [146], присвячену проблемі погромного насильства в історії єврейства, другу, стосовно аспектів єврейської політики уряду Столипіна (*Аль йоцмато шель Столипін ле-хархив ет зе-куйотам шель Єхуде Русія бі-шенат 1906*) [147] і третю, де роз-

глядається історія єврейства Бесарабії (*Толдот га-Єхудім бе-Бесарабіаг ад соф га-маг га-19*) [148]. Неоціненним, хоча і складним у застосуванні, з огляду на мову іврит, є бібліографічне дослідження І.Коена, Ш.Шмерука і М.Пекарца «*Пірсумім Єхудім бі-верит га-Моацот, 1917 – 1960: решимот бібліографійот*» [149], присвячене єврейським публікаціям в СРСР (переклад з івritу наш). Не можна також обійти увагою дослідження Лейба Цитрона «*Мі решит еме га-тенуаг ад ше-ніташер ваад Ховевей-Ціон бе-Одісаг*» [153], присвячене історії руху Ховевей-Ціон, що справив визначний вплив на виникнення сіонізму, тощо.

Виокремимо також відзначити монографію ізраїльського історика М.Поліщука, присвячену єврейським громадам Одеси, а також Херсона, Миколаєва та деяких інших міст Півдня України [77]. Детальна увага приділена соціальним умовам функціонування єврейської громади, релігійним реформам, змінам в управлінні общиною, діяльності Товариства розповсюдження просвіти серед євреїв Росії. Цінною рисою дисертації є широке використання матеріалів архівів південних міст України, здебільшого – Одеси.

Прагнення до узагальненого, інтегрованого розуміння історії єврейства знайшло свою реалізацію у підручнику «Історії євреїв Росії» створеному колективом авторів із Ізраїлю, США та Росії [50]. Цікавим для нашого дослідження є вміщений в підручнику огляд єврейської культури XIX – початку XX сторіччя, анонсований авторами як спроба «*послідовного історико-культурологічного опису*» в цій сфері.

Деякий час тому увагу громадськості привернула книга О.І.Солженицина «*Двісті років разом*». При багатьох позитивних моментах, робота, на жаль, не позбавлена відчутної імперської упередженості і вторинності. Зайва злободенність, дискусійність багатьох позицій, публіцистичний жанр твору та особистість автора вимусили нас уникнути більш детального аналізу твору.

Окремо слід зупинитися на особливому значенні для єврейських студій енциклопедичних видань. Фундаментальним внеском в науку про єврейство, важливою віхою на шляху розвитку єврейської історіографії стала «*Єврейська енциклопедія*». Англomовне видання енциклопедії відбувалося у 1906-1912 роках у Нью-Йорку, російськомовне – у 1909-1914 в Санкт-

Петербурзі. В російському варіанті зміст деяких енциклопедичних статей був підданий змінам, зокрема, цензурного характеру, тому відрізнявся від нью-йоркського видання. Протягом всього ХХ сторіччя і дотепер, не дивлячись на зрозумілі недоліки, ця енциклопедія є важливим, а, іноді, унікальним джерелом відомостей з усіх аспектів єврейської історії, в тому числі, з історії єврейства південноукраїнських земель. Відомості про це подані в енциклопедичних статтях, присвячених єврейству міст і містечок Півдня України наприклад, Катеринославу, Одесі, Єлісаветград, Херсона) та низці єврейських діячів краю.

На сьогодні ж найбільш інформативною є 22-томна «Encyclopaedia Judaica», відомості з якої значно доповнюють та конкретизують наші знання та уявлення з багатьох питань. На відміну від «ЕЭ», «ЕJ» носить більш глобальний та універсальний характер, відтак історії російського єврейства у виданні приділена якісно менша (хоча і відповідна) увага.

Слід також звернути увагу на, меншу за обсягом, але високоінформативну і такого ж високого наукового рівня «YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe», підготовлену Нью-Йоркським Інститутом єврейських досліджень YIVO. Зауважимо, що Інститут YIVO, як і більшість дослідників, традиційно відносить єврейство смуги осілости до східноєвропейського. Видання вийшло друком 2008 року і відображає найостанніші тенденції в юдаїці.

Таким чином, третій етап розвитку історіографії єврейства характеризується розширенням і поглибленням тематики історичних досліджень, залученням широкого кола нових, неопрацьованих джерел, здебільшого – з українських і російських архівів. Позначилася тенденція до наближення теоретико-методологічних позицій вітчизняних істориків до позицій іноземних вчених, в першу чергу дослідників США, Європи та Ізраїлю. В працях українських істориків відчувається прагнення подолати історичні упередження, образи і ексцеси, що зустрічалися на довгому шляху українсько-єврейських стосунків, дослідити історичні витоки складних процесів формування української модерної політичної нації.

Отже, протягом майже 150 років розвитку вітчизняної і зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми, пройдено плі-

дний науковий шлях. На першому етапі проблема досліджувалась, здебільшого, лише в цілому. Відбувалося збирання і публікація джерел, створювалася методологія, історична концепція, формувалась класична російська єврейська («російсько-єврейська») наукова школа. Провідною фігурою цього періоду, незаперечним науковим авторитетом є постать С.Дубнова – загально визнаного фундатора сучасної єврейської історіографії. Європейсько-американська історіографічна гілка в цей час ще не має визначеного вектора розвитку, а пропоновані наукові дослідження просякнуті зайвою публіцистичністю і злободенністю.

На другому етапі розвиток історіографії на теренах СРСР припиняється, центр єврейських досліджень переноситься в Європу, а, згодом – до США. В цей час швидкими темпами формується європейсько-американська історіографічна гілка, пропонуються нові наукові підходи, методологія, відбувається спочатку поступовий перегляд гретцівсько-дубнівської історичної концепції єврейської історії, виникає надзвичайно науково плідна і модерна ревізійністська школа. Саме в цей час центрі наукової уваги постає східноєвропейське єврейство і, як його невід’ємна частина – українське єврейство. Визнаним науковим лідером цього періоду є професор Каліфорнійського університету (США) Сало Вітмайер Барон.

На сучасному етапі відбувається швидке і плідне відновлення єврейських студій на їх «історичній батьківщині» – в Україні. Втім, на сьогодні детальні дослідження проблеми на регіональному, із урахуванням досягнень європейсько-американської історіографічної гілки, є недостатніми.

---

*Влітку 1891 року суперінтендант Нью-Йорка Дж.Вебер і д-р У.Кемпстер перебували в Росії на доручення американського уряду, де досліджували причини масової еміграції євреїв до США.

**Ці ідеї Фрідлендера стали теоретичним фундаментом для, без перебільшення, видатної монографії (а спочатку докторської дисертації) Й.Френкеля «Пророцтво і політика» (див. відповідне посилання).

Джерела та література

1. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра / Александр Степанович Афанасьев-Чужбинский. – С-Пб. – 1861. – 465 с.
2. Барталь Израэль. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 гг.: Пер. с англ. и иврита. – Иерусалим: «Гешарим». – Москва: «Мосты культуры». – 2007. – 262 с.
3. Безаров О.Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ століття (1881-1894 рр.). Автореферат дис. канд. іст. наук. – Чернівці. – 2003. –
4. Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині ХУІІІ-першій половині ХІХ століття (за матеріалами Правобережної України): Дис. канд. іст. наук: 07.00.07 / НАН України; Інститут національних відносин і політології. — К. — 1995. — 218 с.
5. Бен-Ами М. Наше еврейское мироедство и его главная причина // Восход. – 1884. – Кн.8 (август). – паг. 2-я, с. 1 – 21.
6. Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле. – С-Пб., Тип. Л.Я.Ганзбурга. — 1912. — 56 с, II с.
7. Биншток Л. М. Вопрос об еврейских училищах / Лев Моисеевич Биншток. – Москва: В Университетской типографии (Катков и К°). – 1866. – 54 с.
8. Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. – Спб., тип. Первой С-Пб. труд. арт., 1908. – 64 с.
9. Блюх И.С. Антиеврейские беспорядки 1881-1883 годов. Сравнение благосостояния населения по его приросту в губерниях черты еврейской оседлости и великороссийских. Из книги И.С.Блюха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских», в 5 томах (С.-Пб, 1901). – паг.1. – 98 с. + 54 таблицы без нумерации (библиографическая редкость) – в фондах НСБ РГИА. (Наклад і цілісність видання втрачені. Бібліографічний опис за каталоговою карткою Науково-довідкової бібліотеки РДІА).
10. Блюх И.С. Участие евреев в сфере ремесленной деятельности. Из книги И.С.Блюха «Сравнение материального и нравственного благосостояния губерний западных, великороссийских и польских», в 5 томах (С.-Пб, 1901). (библиографическая редкость) – С. 57-100 (сторінки, що збереглися). — в фондах НСБ РГИА. (Наклад і цілісність видання втрачені. Бібліографічний опис за каталоговою карткою Науково-довідкової бібліотеки РДІА).

11. Блюменфельд Г. Экономическая деятельность евреев на юге России // Восход, 1881. — Кн. 9 (сентябрь). — С.175-219.
12. Блюменфельд Г. Торгово – промышленная деятельность евреев в Одессе // Восход. – 1884. – Кн.4 (апрель). – паг 2-я, С. 1 – 14.
13. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика – идеология – хозяйство – быт. По архивным материалам. – М.: Изд-во М.М. и С. Сабашниковых.— 1928. – 200с., с факсимиле.
14. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива) // «Исторический сборник», Л., 1934, т. 1
15. Брамсон Л.М. Еврейское профессиональное образование в прошлом и настоящем. — СПб, Типо-литография А.Г.Розена (А.Е.Ландау). — [по цензурному разрешению 1904?].—26 с. (Перед заглавием: Доклад Л.М.Брамсона)
16. Бруцкус Б.Д. Очерк экономического положения евреев в России [Текст] // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – Вып. 1. – Спб., 1913 – С. 1–70.
17. Бруцкус Б.Д. Профессиональный состав еврейского населения России. По материалам Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года [Текст, таблицы] / Бруцкус Б.Д. — С.-Петербург. – Типография «Север». – 908. – паг.1. – 80 с. – паг.2. – 266 с. (Перед заглавием: Еврейское колонизационное общество. Статистико-экономические очерки и исследования. Выпуск II).
18. Бурштейн Л. К истории «Духовно-библейского братства» // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. — Т.1. — С-Пб. — 1908. — паг 2. — С. 38-41.
19. Бухбиндер Н. А. Материалы для истории еврейского рабочего движения в России. Выпуск 1: Материалы для биографического словаря участников еврейского рабочего движения / С предисловием Невского В.И.— Москва -Петербург. — 1923. 142 с.
20. Бухбиндер Н. История еврейского рабочего движения в России: По неизданным архивным материалам / Бухбиндер Н.— Л., Акад. изд-во, 1925.— 388 с.
21. Варзер В. Евреи-арендаторы в Черниговской губернии (Очерк из экономического быта Малороссии) // Отечественные записки. – Б/м., б/г.-[С-Пб?].— [1900?].
22. Вейцблiт I.I. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. – Кременчуг, 1930. – 186 с.
23. Гессен Ю.И. Из летописи минувшего // Пережитое.—Т.II—СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон., 1910 —С.306-316
24. Гессен Ю.И. Велижская драма: Из истории обвинения евреев в ритуальных преступлениях. СПб., 1904. 148 с. + 12 с.

25. Гессен Ю.И. Из сороковых годов. Граф П.Киселёв и Моисей Монтефиоре // Пережитое.—Т.IV. — СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон., 1913.—С.149-180
26. Гессен Ю.И. История еврейского народа в России.: В 2-х т. — Ленинград, 1925 — 1927. — 242/234 с.
27. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России / Издание исправленное, с предисловием и библиографией, составлено В.Ю. Гессеном при участии В. Е. Кельнера. Москва — Иерусалим., 1993.—236 с.
28. Гессен Ю.И. История евреев в России. СПб., 1914. 4 с. + 346 с. + 7 с.
29. Гессен Ю.И. Кровавый навет в России. М., 1912. 32 с.
30. Гессен Ю.И. Первый русско-еврейский орган // Пережитое. — Т.3. — СПб. : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон — 1911. — С. 37-59.
31. Гессен Ю. И. Социально-экономическая борьба среди евреев в России в 30-х — 50-х годах XIX века: (Вокруг податных повинностей и рекрутчины) // Еврейская летопись. Л. — М., 1926, сб. 4. — С. 45–56.
32. Гессен Ю.И. Попытка эмансипации евреев в России. По неизданным материалам // Пережитое.—Т.1.—С-Пб.:Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон.—1909. — С.144-163.
33. Гессен Ю.И., Толстой И.И. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России / Юлий Исидорович Гессен, граф Иван Иванович Толстой. — С-Пб. — Типография т-ва «Общественная польза». — 1907. — 135 с.
34. Голицын Н.Н. История русского законодательства о евреях. 1649-1825 гг.—С-Пб, 1886.—1116 с
35. Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года.— Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ»; 2002.—С.115-158.
36. Гончаров В., Нестерцова С. Єврейська початкова освіта в Україні наприкінці XIX—на початку XX століть (на матеріалі Маріупольського повіту Катеринославської губернії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.—Випуск XII.—Запоріжжя, 2000. - С. 21
37. Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Донецьк, 2005
38. Горнберг Б. Эмиграция и иммиграция. Работы эмиграционной комиссии в Штутгарте / Горнберг Б. — Вильна : Трибуна. — 1907. — 71 с.
39. Горшков Д. Из пришлого нашего земства. Очерки и справки. Отдельные оттиски из Ежегодника Голоса Юга. — Е-гр, 1913.

40. Действующее законодательство о евреях (По Своду Законов с разъяснениями) / Сост. Вайнштейн Е.В. — Киев : Радомысль, Типография Мажбиц. — 1911.—
41. Дижур И.М. Евреи в экономической жизни России // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ». — 2002. — С.159-186.
42. Драгоманов М. Евреи и поляки в юго-западном крае // Вестник Европы. — 1875. — Т. IV (LIV). — Кн. 7. — с. 133-179.
43. Дубінець С. Про вклад євреїв у торгівлю Південно-Східної України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2002. — с.14-19.
44. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе, его культуре и прошлом и настоящем / Под ред А. Гаркави, Л. Кацнельсона.: В 16 т. — СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз. — Эфрон, 1906. — 1913.
45. Житецкий И. Евреи в Южной России (Историческая справка) // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал.—1901, №1, январь, с. 57-80.
46. Житецкий И. Евреи в Южной России. Формы труда у евреев в Южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская старина: ежемесячный исторический журнал.—Т.LXXIV.—1901, № 7-8, июль-август, с.1-45.
47. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.1.—440с.(С1-440)
48. Законы о евреях: сист. обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и центр. правительств. установлений: с постатейным, хронол. и алф.-предм. указ./ Сост. помощник присяж. пов. Я.И. Гимпельсон; под ред. и с предисл. присяж. пов. Л.М. Брамсона.—СПб.: Т-во «Юриспруденция», 1914 - 1915.- Т.2.—479с.(С 441-920)
49. Записка о причинах беспорядков на юге России, представления Его Сиятельству Графу Кутайсову, командированому по Высочайшему повелению для расследования противоеврейских беспорядков, одесским городовым раввином д-ром Швабахером / Перевод С.И.Сычевского. — Одеса: Типография Л.Нетче, 1881. — 52 с.
50. История евреев России. Учебник / Авт.колл.: Прайсман Л., (глава авт.колл.), Альтман И., Зиссерман-Бродская Д., Барановський С., и др. — М., Федерация еврейских общин России.—2007.—728с.

- ир Дж. Россия собирает своих евреев. (Происхождение еврейско-вопроса в России: 1772-1825). — М.; Иерусалим: Мосты культуры — Gesharim. — 1999. — 352 с.
- ига о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 а.—Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ». — 2002. — 600с. : ил. — (Памятники еврейской исторической мысли)
- ига о русском еврействе: 1917 — 1967 / Под ред. Фрумкина Я.Г., Ансона Г.Я., Гольденвейзера А.А.— Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ»; 2002.— 1с.— (Памятники еврейской исторической мысли).
- стомаров Н.И. Иудеям: объяснение по поводу слова «жид» // Осв. — 1862. — № 1. — С. 38 — 58.
- рин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР / Ларин Ю. (Лурье Михаил Александрович).—М.-Л.: Госуд. изд-во, тип. «Красный пролетарий» в Мск.—1929.—311с.
- анда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложений царя Алексея Михайловича настоящего времени, от 1649-1873г. Извлечение из Полных Собраний Законов российской Империи. — С-Пб.:Типография В.Трубникова, 1874. — 1158с., (Алф. ук-ль XVIII с.)
- он А. Еврейско-народные школы в Кишиневе и Одессе: (К 50-летию 1-й еврейской школы в Кишиневе) // Восход. — 1888. — 8 (август). — паг.2-я. — С. 1 — 10.
- винский С.Г. Социальные корни антисемитизма в средние века и новое время / Проф. Самуил Горациевич Лозинский. — Москва : Ист, Госуд.типогр.им. Евг. Соколовой в Ленинграде.—1929. — [3]с.
- рголин С.О. Евреи труженики. — С-Пб.—Разум.—1910.— 48с.
- рек П.С. Очерки по истории просвещения евреев в России: (Два питания) / Марек Петр Семенович.— М.: Об-во распространения правильных сведений о евреях и еврействе.—1909.—288 с.
- рек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев России // Пережитое.—Т.1.—СПб., 1909.—С.105-143.
- териалы для истории антиеврейских погромов в России. Т.1-2. : Тип. «Кадима». — 1919-1923. — Т.2. Восьмидесятые годы (15 июля 1881 г. — 29 февраля 1882 г.) / Под редакцией и со вступительной статьей Г.Я. Красного-Адмони [Старый режим и еврейские промы]. — Пг.-М., Гос. изд.—1923. — I паг.—XXXII с, II паг.— 1 с., III паг.—V с.
- ргулис М.Г. Вопросы еврейской жизни. Собрание статей Г.Моргулиса / Моргулис Михаил Григорьевич.— С-Пб. Типо-лит. Е.Ландау.—1889.—[8], VI, 594 с.

64. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). Автореф... канд.іст.наук. – Харків – 2005.
65. Мыш М.И. Борьба правительства с питейным промыслом евреев в селах и деревнях // Восход –1881, Кн. 8 (август).—С.15-47;
66. Мыш М.И. Погромы и их причины // Восход.—1883.—Кн.1/2.—С.209-222; Кн. 9 (сентябрь).—С. 1-21.
67. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднимперской Россией / Пер. с англ.—М.:РОССПЭН, 2007.—463с., 12л. ил.
68. Найман О.Я. Історія євреїв України. – Київ. – 2002. – 496 с.
69. Некрасова М. Дореволюционные российские либералы и антисемитизм // Корни. Вестник Народного университета еврейской культуры в Центральной России и Поволжье.-№3-4.-Саратов – Нижний Новгород.-1995.—
70. Неманов Л.М. Экономическое положение еврейского пролетариата в России / Лев Моисеевич Неманов. — Ростов-на-Дону : Изд.Н.Парамонова «Донская речь». — [1906 ?]. — 40 с.
71. Нольде Э.Ф. Питейное дело и акцизная система. Ч.2 / барон Эдуард Федорович Нольде. – С.-Пб. : Тип. бр.Пантелеевых. – 1883 [2]. – 167 с.
72. Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. С-Петербург.:Типография О.И.Бакста, Екатерининский кан., д.№2-6.—1877.— 439 с.
73. Пасманик Д.С. Экономическое положение евреев в России. – Одесса, 1905
74. Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России.—Т.І.—С-Пб. — 1908. — паг.1.—324 с. — паг 2. (приложение).— 59 с.
75. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1924. — Москва : Новое литературное обозрение. — 2003. — 556 с., ил.
76. Пірко В. Заселення Степової України в ХVІ – ХVІІІ ст. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
77. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904.— Иерусалим: Изд-во Гешарим,— Москва: Мосты культуры.—5762-2002, 446 с.
78. Рафес М.Г.Первая русская революция и еврейские рабочие // 1905. Еврейское рабочее движение. М.-Л.,1928
79. Рафес М.Г.Очерки по истории еврейского рабочего движения. М.-Л.: Госуд. изд-во, тип. «Красный пролетарий» в Мск. – 1929. – 254 с.
80. Розенберг И.Х. (Карл Форнберг). Еврейская эмиграция. Опыт стат. исследования / Исая Хаимович Розенберг. – Киев.: тип. Л.А.Лев. – 1908. – 94 с.

81. Руководство к русским законам о евреях / Составил присяжный поверенный М.И. Мыш. — Изд.4-е, С-Пб., Типография А.Бенке. — 1914. — 653 с.
82. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям правительствующего Сената и министерств / Составили И.В. Гессен и В. Фридштейн. — С-Пб. : Издание Юридического книжного магазина Н.К.Мартынова. — 1914. — 423 с.
83. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. В 2-х тт. / [Брамсон Л.М., Бруцкус Б.Д, Белковский Г.А. и др]. — С.-Петербург : Издание еврейского колонизационного общества. — 1904. — Т.1. — 1904. — паг.1. — XLVI с. — паг.2. — 411 с.
84. Сватиков С.Г. Евреи в русском освободительном движении // Евреи и русская революция. — Москва-Иерусалим, - Изд. «Гешарим». — 1999. — с.48
85. Свет Г. Русские евреи в сионизме и в строительстве Палестины и Израиля // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года.—Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Минск: ООО «МЕТ»; 2002.—239-275.
86. Светленко С.И. Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников. — Днепропетровск: ДГУ. — 1990. — 75 с.
87. Світленко С.І Народництво в Україні 60-х – 80-х років XIX століття. Аналіз публікацій документальних джерел. — Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ. — 1995. — 240 с.
88. Світленко С.І. суспільний рух на Катеринославщині 50-х – 80-х роках XIX століття : Моногр. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту. — 2006. — 268 с.
89. Свод Законов Российской Империи: в пяти книгах // Под редакцией и с примечаниями И.Д.Мордухай-Болтовского, юрисконсульта Министерства Юстиции и преподавателя гражданского судопроизводства в Императорском Училище Правоведения. Составили: Н.П.Балканов, С.С.Войт и В.Э.Герценберг.—С-Петербург, Русское книжное товарищество «Деятель».—1912.—792с., Алф. ук-ль: 109с.; В надзаг.: Издание неофициальное.
90. Слизберг Г.Б. Барон Г.О.Гинцбург и правовое положение евреев // Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России. — Т.П. — С-Пб. — 1910. — паг.1. — С. 94-115.
91. Сосис И. Общественные настроения эпохи «великих реформ»//Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков. Сборник трудов еврейских историков.- Москва-Иерусалим.—1995.—
92. Субботин А. Еврейский вопрос в его правильном освещении (в связи с трудами И.С.Блюха).—С-Пб., 1903

93. Трунк И. Историки русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 года. — Иерусалим: «Гешарим», Москва: РПО «Мосты культуры»; Мн.: ООО «МЕТ»; 2002. — С. 16-39.
94. Феллер М. Оцінка в українській політичній думці ролі єврейського народу в житті України // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції.—Київ, 1995.
95. Френкель Й. Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство. 1862-1917. — Иерусалим: «Гешарим», Москва: «Мосты культуры». — 2008. — 847 с.
96. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении Октябрьского мятежа / Френкин М. 1917-1918. — Иерусалим: Изд-во «Став». — 1982. — 400 с.
97. Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Еврейская старина. СПб., 1911, № 4. С. 221–248, 512–540.
98. Ципперштейн С. Евреи Одессы: История культуры 1794 – 1881 / Ред. и пер. с англ. А. Локшина. — М.; Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 1995. — 205 с.
99. Чериковер И.М. История общества для распространения просвещения между евреями в России: (Культурно-общественные течения в русском еврействе). 1863-1913.гг. Т.1/ Под ред. и с предисловием С.М.Гинзбурга / Чериковер Илья Михайлович. — СПб. — Тип. И.Флейтмана и тип. И.Лурье и К°. — 1913. — XVIс., 257с., с илл. 8с.
100. Чубинский П. Свеклосахарные заводы Российской Империи с официальными статистическими о них данными за кампанию 1871-1872 г.—Киев.— 1875
101. Шестопал М.М. Євреї на Україні: Історична довідка / Упор. і передмова В.Яременка. — К.: МАУП — 2002. — 240 с.
102. Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в ХІХ – на початку ХХ століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Миколаїв. — 2006.—
103. Юхнёва Н. «Мы были... мы жили» (О рассеянии евреев-ашкеназов в России) // Вестник Еврейского Университета.-№1.-Москва-Иерусалим.—1992
104. Яновский С. Труд в жизни евреев / Яновский Самуил Яковлевич. — Пг. : Изд-во еврейской ремесл. и труд. группы. — 1918. — 31 с.
105. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб. — 1870. — 418 с.

106. Aronson I. Michael. Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia // *Hostages of Modernization: Studies of Modern Antisemitism 1870 – 1938/39. Austria – Hungary – Poland – Russia* / edited by Herbert A. Strauss. – Berlin – New-York: Walter de Gruyter. – 1993. – P. 1230 – 1243.
107. Aronson M. The Anti-Jewish Pogroms in Russia // *Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza.— Cambridge University Press – 1992 – 393 p. – P.44-61
108. Aronson M. *Troubled Waters: The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia.* – Univ.of Pittsburgh Press – 1991. – 336 p.
109. Baron Salo W. *The Russian Jew under Tsars and Soviets.* – New York: Schockenbooks. – 1987. – 468 p.
110. Berk S.M. *Years of Crisis, Years of Hope: Russian Jewry and the Pogroms of 1881-1882.* New York: Westport et al., 1985. – 250 p.
111. C.A. *New Light on the Jewish Question in Russia* / preface by Samuel Hinds Wilkinson. – London : John Bale, Sons & Danielson, Ltd. – 1908. — 67 p.
112. *Die sozialen Verhältnisse der Juden in Rußland. Auf Grund des Amtlichen statistischen Materials bearbeitet vom Bureau für Statistik der Juden zu Berlin-Halensee im Auftrage des Zionistischen Aktions-Komitees.* – Berlin –Charlottenburg : Jüdischer Verlag. – 1906. – 68 seite.
113. Errera L. *The Russian Jews. Extermination or Emansipation?* [translated from French by Bella Löwy] / by Leo Errera, Professor at the University of Brussels and Corresponding Member of the Royal Academy of Belgium. With a Prefatory Note by Theodore Mommsen. — London : David Nutt, 270-271, Strand. — 1894. — 206 p.
114. Frederic H. *The New Exodus. A Study of Israel in Russia* / by Harold Frederic, author of “In the Valley”, etc. With illustrations / Frederic Harold. —New York: G.P.Putnam's Son's; London: W.Heinemann. — 1892. — 300 p.
115. Friedlaender I. *Past and Present. A Collection of Jewish Essays* / Israel Friedlaender. — Cincinatti: Ark Publishing Co. — 1919. — 488 p.
116. Friedlander I. *The Jews of Russia and Poland. A Bird's-eye View of their History and Culture* / Israel Friedlander, Ph.D., Professor at the Jewish Theological Seminary of America. — New York and London : G.P.Putnam's Sons, The Knickerbrocker Press. — 1915. — 214 p.
117. Greenberg L. *The Jews in Russia: The Struggle for Emancipation*, 2 vols, N.Y., 1944, 1951
118. Haberer Erich. E. *Jews and Revolution in Nineteen-Century Russia.* — Cambridge: Camb.univ.press. – 1995.—346 p.

119. Haberer Erich. E/ The role of jews in Russian revolutionary populism 1868-1887.—Toronto: University of Toronto. — 1988. — 735 p.
120. Joseph Samuel, Ph. D., Jewish Immigration to The United States from 1880 to 1910 // Studies in History, Economics and Public Law Edited by the Faculty of Political Science of Columbia University.—Volume LIX, Number 4, Whole Number 145.—1914.—p.423 (7)-625(209).
121. Klier John. D. Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881 Cambridge, Camb.univ.press. — 1995. — 534 p.
122. Klier John. D. The Pogrom Paradigm in Russian History // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History...— P. 13-38.
123. Klier John. D. Russian Jewry on the Eve of the Pogroms // Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History...— P. 3-12.
124. Lanin E.B. The Jews in Russia. Reprinted from the Fortnightly Review, October, 1890, by Permission of the Proprietors. — [1890-1891?]. — 30 p.
125. Leroy-Beaulieu A. Israel among the Nations. A Study of the Jews and Antisemitism [translated by Francec Hellman] / Leroy-Beaulieu Anatole. — London : William Heinemann. — New York : G.P.Putnam's Sons. — 1895. — 385 p.
126. Leroy-Beaulieu A. L'Empire des Tsars et les Russes / Leroy-Beaulieu Anatole. — Tome III. La Religion. — Paris : Librairie Hachette et Cie, 79, Boulevard Saint-Germain. — 1889. — 671 p.
127. Leroy-Beaulieu A. The Empire of the Tsars and Russians [translated from the third French edition Zenaïde A. Ragozin] / Leroy-Beaulieu Anatole. — Part III. The Religion. — New York-London : G.P.Putnam's Sons, The Knickerbrocker Press. — 1896. — 601 p.
128. Levitats I. The Jewish Community of Russia 1844-1917 / Levitats Isaac. — Jerusalem: Posner. — 1981. — 242 p.
129. Orbach A. New Voices of Russian Jewry. A study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860 – 1871. — Leiden: E.J.Brill. — 1980. — 222 p.
130. Outrages upon Jews in Russia (Reuters Telegrams) // The Jewish Chronicle. — 1881. — May, 6. — p. 11.
131. Persecution of the Jews of Russia 1881. Reprinted from the «Times», with Map and Appendix. — London: Printed in Spottiswoode & Co., New-Street Square. — 1882. — 31 p. (app.).
132. The Persecution of the Jews of Russia. With Appendix Containing a Summary of Special and Restrictive Laws, also A Map of Russia, showing the Pale of Jewish Settlement and a Letter reprinted from «The Times» of 5th November, 1890 / Issued by Russo-Jewish Committee. — London: Printed by Wertheimer, Lea & Co., Circus Place. London Wall. — 1890. — 71 p.

133. The Persecution of the Jews of Russia. With Appendix Containing a Summary of Special and Restrictive Laws, also A Map of Russia, showing the Pale of Jewish Settlement and a Letter reprinted from «The Times» of 5th November, 1890. A Report of the Guildhall Meeting held on 10th September, 1890, and the next of the Memorial to the Czar With its accompanying Letter from the Lord of Mayor / Issued by Russo-Jewish Committee. — London: Printed by Wertheimer, Lea & Co., Circus Place, London Wall. — 1891. — 110 p.
134. Pogroms: The Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / edited by John D. Klier, Shlomo Lambroza. — Cambridge University Press — 1992. — 393 p.
135. Pipes R. Catherine II and the Jews: The Origins of the Pale of Settlement // Soviet Jewish Affairs. — 1975. — Vol. 5.— № 2.— P. 3 — 20.
136. Prelooker J. Under the Czar and Queen Victoria. The Experience of a Russian Reformer / Jaakoff Prelooker. — London : James Nisbet & Co. — 1895. — 240 p.
137. Raisin Jacob S. The Haskalah Movement in Russia / Jacob S. Raisin. — Philadelphia: The Jewish Publication Society of America. — 1913. — 355 p.
138. Rogger H. The Jewish Policy of Late Tsarism: A Reappraisal // Wiener Library Bulletin. — Vol.3. — №25. — 1973. — P.42-51.
139. Ruppin Arthur. Die Juden Der Gegenwart. Eine sozialwssenschaftliche studie. — 3 unveränderte auflage. — Berlin : Jüdischer Verlag. — 1920. — 275 s.
140. Ruppin Arthur. The Jewish Fate and Future [translated from Hebrew by E.W.Dickes]. — London : Macmillan and Co., Limited. — 1940. — 386 p.
141. Ruppin Arthur. The Jews of To-Day. [translated from German by Margery Bentwich] / Ruppin Arthur. — New York. : Henry Holt and Company. — 1913. — 310 p. [With an introduction by Joseph Jacobs, Litt.D.].
142. Russia and the Alien Question. An Individual Appeal to the British People / delivered by the Rev. Dr. Hermann Gollancz, M.A., D.Lit., Rabbi (Goldsmid Professor, University College, University of London). — London : Wertheimer Lea & Co. — 1905. — 30 p.
143. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews: The transformation of Jewish society in Russia, 1825-1855 / Stanislawski Michael. — Philadelphia : Jewish Publication Society of America. — 1983. — 256 p.
144. (іврит) Гольдшътейн Йосиф. Бней ціон льціоніт. Толдот га-тікоаг га-ціоніт 1881 — 1914. — Тель-Авів : Бейт га-хоцаат лавів аль універсіте. — 1995. — 335 ам. (сторінок). (Сини Сіону — сіоністи. Історія сіоністського руху).

145. (іврит) Етінгер Самуел. Бен Полін ле-Русія. – Єрушалаім: Меркан Залман Шазар ле-Толдот Йісраель: Мосад Бялік. – 1992. – 230 ам (Сини Польщі та Росії, також можливо: Між Польщею та Росією).
146. (іврит) Фельдман Еліяху. Єхуде Русія биме ха-махпека га-рішона ве-га-погромим. – Єрушалаім : Хотсаат сефарим, Магнес прес, га-універсіта га-іврит – 1999. – 274 ам. (Російські євреї під час погромів і революцій).
147. (іврит) Фельдман Е. Аль йоцматו шель Столипін ле-хархів ет зекуйотам шель Єхуде Русія бі-шенат 1906. – Єрушалаім : га-имуийль. – 1987. – 130 ам. (Пропозиції Столипіна щодо зміни становища євреїв в Росії).
148. (іврит) Фельдман Е. Толдот га-Єхудім бе-Бесарабіяг ад соф га-маг га-19. – Єрушалаім : Енциклопедія шель Галуїот. – 1971. – 262 ам. (Історія євреїв Бесарабії у ХІХ сторіччі).
149. (іврит) Коен І.Й., Пекарц М., Шмерук Ш. Пирсумим Єхудиим бі-веріт га-Моацот, 1917 – 1960: решимот бібліографійот. – Єрушалаім : га-Гевра га-Історіт га-Ізрееліт. – 5721 (1961). – 502 ам. (Публікації про євреїв в Радянському Союзі, бібліографія).
150. (іврит) Ласков Шульман, Ешель Реувен. Га-Білуйїм. – Єрушалаім : га-Сіфрія га-Сіоніт. – 462 ам. (Білуйці).
151. (іврит) Пінкус Бенджамін. Єхуде Русія у-веріт га-Моацот: толдот міут ле-умі. – Кіріят Цедех Бокер: Універсіте Бен-Гуріон ба-Негев. – 1986 – 515 ам. (Історія євреїв Росії і Радянського Союзу: історія нижчої раси (букв: історія недостатньої нації).
152. (іврит) Шпігель Єхуда. Толдот Єхудім бе-Русія га-карпатім. – Тель-Авів. Хоцаат сефарим, Магнес прес, га-універсіта га-іврит – 1998. – 207 ам. (Історія євреїв російського Закарпаття).
153. (іврит) Цитрон Самуель Лейб. Толдот Хіббат-Ціон. Мі решит еме га-гenuаг ад ше-ніташер ваад Ховевей-Ціон бе-Одісаг – Одісаг (Одеса): Хоцаат ваад Ховевей-Ціон бе-Одісаг. – [1914]. – 674 ам. (Історія Хіббат-Сіон. Утворення і діяльність комітету (товариства) Ховевей-Ціон в Одесі).